

- Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939 – 1954). – К., 2004.
2. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине в 1939 – 1953 гг.). – К., 2005. – С. 686 – 687.
  3. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 135. – Прим. 132. – Арк. 1.
  4. Таблицю складено автором за даними: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1830. – Арк. 39 – 48.
  5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1830. – Арк. 39 – 45.
  6. Там само. – Арк. 46 – 47.
  7. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 137. – Прим. 53. – Арк. 1 – 3.
  8. Потильчак О. В. Вказ. праця. – С. 340 – 349.
  9. ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 138. – Прим. 5. – Арк. 1.
  10. Там само. – Спр. 137. – Прим. 73. – Арк. 1зв.
  11. Там само. – Спр. 138. – Прим. 5. – Арк. 1.
  12. Там само. – Арк. 1 зв.
  13. Там само. – Арк. 2.
  14. Там само. – Арк. 2 зв.
  15. Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Под ред. М. М. Загоруйко. – М., 2000. – С. 645.
  16. Там же. – С. 647 – 648.
  17. Чайковский А. С. – Указ. соч. – С. 688.

Ігор Вєтров
(м. Київ)

**ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКИ „ВИПАЛЕНОЇ ЗЕМЛІ”
ПІД ЧАС ВІДСТУПУ ОКУПАЦІЙНИХ ВІЙСК З УКРАЇНИ
(1943 – 1944 РР.)**

У статті досліджуються наслідки злочинної політики нацистської Німеччини та її союзників у знищенні й руйнуванні господарських об'єктів України під час відступу окупаційних військ.

В статье исследуются последствия преступной политики нацистской Германии и ее союзников в уничтожении и разрушении хозяйственных объектов Украины во время отступления оккупационных войск.

Після розгрому нацистських військ під Курськом, гітлерівське керівництво вимушене було перейти на всьому радянсько-німецькому фронті до стратегічної оборони. Наприкінці 1943 року нацистська Німеччина почала відчувати великі труднощі у відновленні людських та матеріальних ресурсів, незважаючи на те, що німецька промисловість досягла на цей час максимального рівня воєнного виробництва. У свою чергу, радянська Ставка збиралася завдати військам групи армії «Південь» головного удару, щоб визволити основні промислові та сільськогосподарські регіони України. В результаті наступу радянських військ в літньо-осінній період вермахт зазнав тяжких поразок: стратегічне становище Німеччини опинилося в критичному стані.

У цій обстановці нацисти були вимушені евакуювати промислові і людські ресурси окупованої України. В середині липня 1943 року з Берліну надходить таємний наказ щодо евакуації промисловості Сходу України й м. Києва. В Полтавській області цей план передбачав евакуацію не лише споживчих товарів і худоби, а й усіх працездатних осіб від 15 до 65 років [1]. За наказом головного командування групи армії «Південь» від 16 вересня 1943 року планувалося «...в місцях... залишати лише ту частину місцевого населення, яка є необхідною для виконання воєнних завдань і робіт транспорту (залізничного руху і навантажувальні роботи), а також для роботи господарських підприємств, які залишаються в розпорядженні воєнно-господарської інспекції групи армії «Південь» [2]. Для евакуації м. Києва передбачалося використати 495 потягів по 50 вагонів кожен, тобто щодня по 33 потяги [3].

Відступаючи, окупанти все руйнували, і залишали після себе спустошену зону. Тактика «випаленої землі» досягла найбільшого розмаху у вересні 1943 року. 1 вересня німецьке головкомандування віддає наказ починати евакуацію з усієї української території на схід від Дніпра. В цьому ж місяці в розпорядженні рейхскомісара України Е. Коха зазначалося: «Основний принцип, яким слід керуватися, полягає в тому, щоб противник, захопивши територію, не знайшов на ній нічого, що зміг би використати для подальшого ведення війни — ані продовольства, ані місць розквартирування, ані людських ресурсів, ані підприємств, які можливо було б відновити протягом декількох тижнів. Ті міста і села, де залишається частина місцевого населення, теж повинні бути спалені» [4]. За його ж розпорядженням територію рейхскомісаріату було поділено на дві зони. У першій зоні, що була ближче до фронту (Гадяч, Полтава, Бердянськ), усі будинки у селах і містах мали бути спалені. Склади, які не можна евакуювати, підлягали знищенню. Всі працездатні мешканці — евакуювані [5]. Подібні заходи планувалося вжити у ході відступу і в другій зоні.

За наказом головного командування групи армії «Південь» від 9 вересня 1943 року, визначалася черга евакуації з рейхскомісаріату «Україна». Так, згідно з наказом, право першої черги відправки мали «... допоміжні ешелони

з пораненими, транспортувальні війська, а в підпорядкованому районі 6-ї армії також ешелони з фольксдойчами. Залишені після цих перевезень порожні потяги повинні були бути розподілені відповідно до таких видів терміновості відправки: а) нижче перераховане воєнне майно..., б) нижче вказане господарське майно: олія, жири, насіння, зернові (першочерговістю користуються зернові технічні культури)» [6]. Під другий ступінь черговості підпадали військовозобов'язані і працюючі особи з числа місцевого населення; третій ступінь включав евакуацію сировини і обладнання (шкіри, хутро, вироби з коноплі, привідні ремені, цінні станки, включаючи інструменти і запасні частини), «цінну сировину». Така сировина, як цукор і спирт підпадали під четвертий ступінь евакуації; п'ятий ступінь об'єднував всі інші вантажі (за винятком змісту робочих кабінетів і квартир) [7].

Наведений нами порядок евакуації за ступенями черговості не випадковий, оскільки на місцях дуже часто вищі німецькі керівники самі визначали ступінь черговості, враховуючи, в першу чергу, свої власні інтереси. Так, наприклад, генерал-комісар м. Києва замість того, щоб вивозити важливе в воєнному відношенні майно, наказав завантажити в Києві 20 вантажних автомобілів меблями. Однак цьому вантажу не довелося потрапити до Берліна, оскільки «вказані автомобілі були затримані органами сухопутних військ, ... конфісковані, а меблі спалені» [8].

Ось чому військово-господарська інспекція групи армії «Південь», яка займалася господарською евакуацією через Дніпро, вимушена була констатувати, що «... спостерігаючи за колонами, що виходили, видно, як багато непотрібного і утворюючого перепони й незручності, майна перевозиться. Тим самим втрачаються великі транспортні можливості для перевезень життєвоважливих вантажів» [9]. Але ці ускладнення з евакуацією промислових районів України виникали не тільки через відсутність транспорту. В багатьох випадках вони мали місце через невдалу організацію окупаційною владою евакуаційних заходів. Наприклад, «воєнні інстанції вермахту часто віддавали безпосередньо сільськогосподарським керівникам свої накази, які були в суперечності з наказами їх цивільних начальників». У результаті цих недоліків «...ніхто не взяв на себе відповідальність за відправку складів і зброї, в результаті чого виникли непорозуміння..., і безвідповідально знищено чи пограбовано багато матеріальних цінностей» [10]. У той же час, незручності при евакуації майна спричиняли різноманітні фірми. Так, у повідомленні майора Мюллера від 19 листопада 1943 року зазначалося: «Вивезення (майна) становить немалі труднощі для генерал- і гебіцкомісарів, бо німецькі економічні фірми інстанції, не підпорядковані політичній державній владі, прагнуть якомога більше затриматися на своїх колишніх місцях, де вони дуже добре влаштувалися» [11].

Був і інший бік медалі, коли ці ускладнення були спричинені намаганнями деяких керівних органів окупаційної влади приховати кінцеві

результати своєї діяльності в рейхскомісаріаті «Україна», про що свідчить секретний німецький документ від 16 травня 1944 року, де аналізуються результати перевірки діяльності рейхскомісаріату з фінансових питань в період окупації. У ньому зокрема зазначалося: «...Стало відомо, що під час відступу з України, окремі керівники установи свідомо пішли на те, щоб своєчасно незапаковані касові книги, а також виправдувальні документи до рахунків у кінцевому підсумку спалювалися, або потрапляли до рук ворога. Тим самим виключалася будь-яка можливість ревізії» [12].

Через складну ситуацію на фронті зростає кількість наказів із Берліна стосовно демонтажу і евакуації багатьох промислових підприємств на Донбасі, в Запоріжжі, Дніпропетровську та інших промислових центрах України. Так, в секретному наказі начальника з господарських питань Нагеля і інспектора госінспекції групи військ «Зюд» Паулюса від 2 вересня 1943 року, стосовно повного зруйнування Донецької області, зазначалося: «При виконанні всіх подальших наказів, необхідно виходити з того, що все економічно придатне повинно було вивезене з Донецької області на схід від Кривого Рогу, і вона має бути повністю зруйнована. Ця область повинна стати назавжди непридатною для економіки». Для проведення ж «господарської» чистки, зруйнування і «порятунку цього регіону за наказом, необхідно було провести такі заходи: «з цих областей необхідно вивезти якомога більше. Зруйнувати і знищити все, що неможливо вивезти, особливо ГЕС і водонапірні станції, фабрики, засоби виробництва всіх видів, врожай, села і будинки...» [13], «...Руйнування слід проводити не в останній момент..., а заздалегідь...». Все призначене до вивезення обладнання повинно було бути «...ретельно зареєстрованим за підприємствами, вихідними пунктами і кінцевими пунктами та вокзалами». Заборонялася «роздача продуктів харчування, предметів першої необхідності (дефіциту) і пального населенню». «Все, що неможливо вивезти, — наголошувалося в наказі, — повинно бути знищено» [14].

Усвідомлюючи те, який багатий регіон втрачається для Німеччини, провідці третього рейху наполягали на перетворенні рейхскомісаріату «Україна» на зону пустелі. 7 вересня 1943 року рейхсмаршал Г. Герінг від імені фюрера підписав таємний декрет про евакуацію запасів врожаю і зруйнування засобів виробництва в сільському господарстві і харчової промисловості в східних областях [15]. У листі рейхсфюрера СС Г. Гімmlера верховному фюреру СС і поліції України Прюцманну, датованому тим же числом, наголошувалося про повне зруйнування покинутих областей. «Треба зробити все, щоб при відступі з України там не залишилось жодної людини, жодної худоби, жодного центнера зерна, ні метра залізничного шляху, щоб не залишився цілим жодний будинок, не збереглося жодної шахти, і не було б жодного неотруєного колодязя. Противнику повинна залишитися тотально спалена і розорена країна». А в наказі головнокомандуючого групою військ «Зюд» генерал-фельдмаршала Манштейна від 11 вересня 1943 року про

евакуацію з окупованих областей підкреслювалася необхідність «... всіма засобами проводити руйнування всього господарського майна, яке неможливо вивезти» [16].

І ці плани старанно втілювалися німецькими окупантами в життя. Окупаційна влада вивозила з заводів і фабрик України сировину, матеріали, готову продукцію, обладнання і транспортні засоби. Заданими надзвичайної Державної комісії СРСР, під час евакуації з України було вивезено до третього рейху близько 127 тис. електромоторів, більше ніж 70 тис. металоріжучих верстатів, понад 19 тис. одиниць ковальсько-пресованого обладнання; із складських запасів було вивезено 2 млн. 400 тис. т. руди чорних металів, 276 тис. т. чавуну і феросплавів, 984 тис. т. рейок і прокату чорних металів. З машино-транспортних станцій німці вивезли 56 тис. тракторів і 24 тис. комбайнів [17]. До Німеччини і її сателітів вивозилися цілі цехи і заводи. Так, об'єднання «Дніпросталь», яке входило до складу гірничо-металургійного акціонерного товариства «Схід», повністю вивезло до рейху обладнання Дніпродзержинського азотно-тукового комбінату. З металургійного заводу ім. Леніна весь шахтний двір з мостовими шихтовими кранами, підкрановими балками і колонами, підйомним механізмом і вагонетками було вивезено до Німеччини.

Поряд із вивезенням майна українських підприємств, німецько-нацистські окупанти і їх союзники методично і організовано проводили знищення основних фондів народного господарства України. Ними було зруйновано 16 тис. 150 промислових підприємств, на яких працювало близько 2,3 млн. робітників. Було підірвано, спалено і пошкоджено понад 200 тис. будинків промислово-виробничого призначення, об'ємом 209 млн. кубічних метрів [18]. Майже повністю була зруйнована вугільна промисловість Донбасу. Окупанти підірвали і зруйнували на території України 882 шахти, в тому числі найпотужніші з видобутком понад 1 200 тис. т. вугілля щорічно (ім. Леніна, ім. Сталіна, Ірміно, Голубівка, ім. ОГПУ, ім. Артема та ін.). Підземні гірничі вибої були частково чи повністю затоплені водою. У шахтах Донбасу накопичилося понад 300 млн. кубічних метрів води. Значна частина шахтового обладнання була вивезена до Німеччини, інше — підземне (електровози, врубові машини, лебідки і т. і.) — майже повністю залишилося під землею [19].

Виробничі потужності чорної металургії України були практично зведені нанівець. Жоден із металургійних заводів не залишався цілим. Були зруйновані всі доменні печі, деякі з них зрівняні з землею: усі мартенівські і бесемерівські печі, всі прокатні стани були виведені з робочого стану. При руйнуванні окупанти користувалися спеціальними інструкціями, які були розроблені німецькими спеціалістами. Так, підривалася нижня частина печі, в результаті цього мало місце повне зруйнування агрегату (доменні печі №1 і №2 «Азовсталі», №2 і №4 «Запоріжсталі», доменна піч №1 заводу ім. Петровського, печі ДЗМО) або відбувалося осідання печі з одночасним

відхилом її в своїй вазі (домна № 4 «Азовсталі», домна № 2 заводу ім. Петровського, домна № 3 «Запоріжсталі» і т. п.). Широко використовувався метод обвалу димарів. Так, на заводі ім. К. Лібкнехта в Нижньодніпровську всі 12 димарів були обвалені на будівлю цехів, що завдало їм значних пошкоджень.

Перед своїм відступом німецькі загарбники завдали металургійній промисловості України величезних збитків, які вимірювалися сумою в 8,5 млрд карбованців [20]. Були спалені і зруйновані заводи тяжкого і середнього машинобудування, серед яких обидва краматорські, Ворошиловоградський потягобудівний ім. Жовтневої революції, Харківський турбогенераторний; підприємства сільськогосподарського машинобудування, стан-кобудування, електротехнічної промисловості, в тому числі Харківський тракторний завод, Запорізький завод комбайнів «Комунар», Харківський електромеханічний та багато інших великих машинобудівних заводів республіки [21]. Так, на Ново-Краматорському заводі ім. Сталіна непошкодженими залишились лише 5% виробничої площі, збитки заводу становили 500 млн карбованців (за довоєнними цінами). На Харківському електромеханічному заводі з загальної площі заводських будівель в 210 тис квадратних метрів, було зруйновано 150 тис квадратних метрів; повністю були спалені і зруйновані ливарний цех, зварювальний цех, цех А-6 та інші заводські приміщення і споруди. Підриваючи Ворошиловоградський потягобудівний завод ім. Жовтневої революції, німці поховали понад 500 осіб під уламками будинків, зруйнованих від сили вибуху [22].

Окупанти варварськи зруйнували всі районні електричні станції України. Особливо великих втрат зазнали Корсунь-Шевченківська, Воронянська і Меджибожська електростанції. Величезних збитків було завдано і Дніпровській гідроелектростанції ім. Леніна, яка була вже частково пошкоджена радянськими підриwnиками під час відступу в 1941 р.

Великих руйнувань при відступі завдали німецькі війська легкій, харчовій та іншим галузям промисловості України. Так, наприклад, загальна сума збитків у легкій промисловості дорівнювала 594.828 тис карбованців [23]. З цієї суми 236.106,7 тис карбованців припадало на головні підприємства текстильної промисловості [24]. А сума збитків за окремими ланками цієї галузі становила: в скло-дзеркальній 80.123 тис крб. (13%); шкіряній 97.870 тис крб. (16%); трикотажній 134.551 тис крб. (23%); швейній 105.857 тис крб. (18%); взуттєвій 112.196 тис крб. (19%); інших 64.234 тис крб. (11%) [25].

З числа підприємств харчової промисловості найбільших втрат зазнали цукрова і м'ясомолочна промисловості. Найбільш постраждали цукрові заводи ім. Сталіна в м. Лохвиця і ім. Профінтерна в Куп'янську, Лохвицький спиртогорілочний завод, Херсонський консервний комбінат ім. Мікояна, Київська і Харківська кондитерські фабрики, та багато інших [26]. А з 725 підприємств м'ясомолочної промисловості відповідно повністю збереглося

277 чи 36,4% і повністю зруйновано 184 чи 25,4% [27]. З цих підприємств легкої і харчової промисловості окупанти вивезли все обладнання. Відновлення галузей починалося з організації кустарного виробництва, в якому переважала ручна праця.

Під час відступу німецьких військ великих збитків також зазнало міське господарство України. В купи руїн були перетворені такі міста, як Полтава, Чернігів, Кременчук, Павлоград, Новомосковськ, Тернопіль та інші, зруйновані цілі квартали великих промислових центрів: Харкова, Києва, Дніпропетровська. Так, наприклад, у Києві було зруйновано 6 282 будинки площею близько 2,5 млн кубічних метрів, а в Харкові загальна площа зруйнованих будинків становила 2 млн кубічних метрів [28]. Загальна ж кількість міст і селищ міського типу, що постраждали, налічувала 714 [29].

З 2 324 трамвайних вагонів 591 повністю знищено, а 1 508 — пошкоджено; 104 пасажирських автобусів вивезено, знищено, чи частково пошкоджено 103; 185 водопровідних і 202 насосні станції було зруйновано повністю чи частково [30].

Одним із основних об'єктів руйнування був залізничний транспорт. Так, у наказі Г. Гімлера від 14 вересня 1943 року про знищення залізничного майна в рейхскомісаріаті «Україна» зазначалося: «У зв'язку з відступом на Захід, забезпечте всіма наявними засобами, які є в вашому розпорядженні, щоб не залишилося жодної рельси і були підірвані всі шпали» [31]. В результаті окупанти вивели з ладу 10 магістральних залізниць, зруйнували 29,8 тис км залізничної колії, 1 916 приміщень залізничних станцій. Вони завдали величезних збитків рухомому складу: зіпсували і вивезли понад 6,7 тис потягів і мотовозів та понад 181 тис вагонів. На території України також було зруйновано понад 30 тис км шосейних шляхів [32].

Великих збитків зазнав і морський транспорт. Німецькі загарбники потопили і зіпсували пасажирські та вантажні судна, зруйнували обладнані передовою технікою того часу порти — Одеський, Миколаївський, Маріупольський.

Грабували українську економіку не тільки німці, а й їх союзники — румуни. Так, з Кривого Рогу ними вивозилася руда, з «Трансністрії» (Бесарабія і Буковина) — кольоровий металобрухт. За офіційними даними уряду Антонеску, на початок 1943 року в Румунію було вивезено з України понад 2 тис тракторів. До цього можна додати 19 машино-транспортних станцій, 26 майстерень з ремонту сільськогосподарських машин і велику кількість сільськогосподарського реманенту. Окрім цього, румунськими військами під час відступу було захоплено обладнання одеської фабрики, що випускала запасні частини для сільськогосподарських машин, фабрики для виробництва кіноапаратури, судоремонтного заводу, ЕПРОНу, джутового заводу, трьох меблевих фабрик, десяти друкарень, та ін. підприємств. Загальна вартість пограбованого в Україні майна за румунськими даними становила наприкінці війни близько 948 млрд лей у довоєнній валюті — (для

порівняння, втрати державного бюджету Румунії в 1941—42 рр. становили лише 160 млрд лей) [33].

Отже, промисловість України, на момент визволення її території, зазнала катастрофічного рівня зруйнування. Так, за даними перепису, який провели органи державної статистики, на початок 1944 року валова продукція великої промисловості України за 1943 рік у дев'яти областях республіки, визволених від окупантів, становила 1,2% довоєнного обсягу виробництва [34]. Такого різкого падіння випуску промислової продукції промисловість України ще не знала.

Підсумовуючи великомасштабний відступ німецько-нацистських військ та їх союзників в 1943—1944 рр., можна вважати, що ця воєнна стратегія перетворилася в політику тотального руйнування. Але не треба забувати, що ця акція повторювалася вдруге, оскільки величезних збитків було завдано українській промисловості ще в 1941 — 1942 рр. під час відступу радянських військ. Руйнування нашаровувалися на руйнування. Відступаючи, німецька армія взагалі не рахувалася з місцевим населенням. Ці акції здійснювалися цілеспрямовано, маючи на меті не лишати супротивнику важливі у військовому відношенні об'єкти. Поряд з засобами зв'язку і промисловими об'єктами, що мали велике значення для економіки, враховувалися і житлові будівлі цивільного населення [35].

Німецькі плани ведення війни передбачали при відступі спустошення українських областей. Значну частину населення вивозилися на примусові роботи до рейху. Подібні вказівки німецьких вищих кіл не тільки розповсюджувалися службовими каналами, а й відкрито пропагувалися: те, що не вдалося отримати самим, не повинно дістатися нікому.

Найбільш ґрунтовно і послідовно руйнування здійснювалися в економіці України. Тільки безпосередні збитки, завдані її народному господарству, становили 285 млрд крб. (за цінами 1942 року). Ця сума у п'ять разів перевищувала витрати республіки на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом трьох довоєнних п'ятирічок, разом узятих. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення й народне господарство України, становила майже 1 трлн 200 млрд крб. [36].

-
1. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 384.
  2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. КМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 485. – Арк. 9.
  3. Косик В. Вказ. праця. – С. 384.
  4. Турченко Ф. Г. Новейшая история Украины. Часть первая (1917 – 1945 гг.). – К., 1995. – С.308.
  5. Косик В. Вказ. праця. – С. 385.
  6. ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 485. – Арк. 5.

7. Там само. – Арк. 6.
8. Там само. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 30.
9. ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 20.
10. Там само. – Арк. 28.
11. Там само. – Арк. 19.
12. Ветров І. Г. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939 – 1944рр.). В кн.: Архіви окупації. 1941 – 1944/Держ. ком. архівів України, Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 780.
13. Война Германии против Советского Союза. 1941 – 1945 гг. (Документальная экспозиция города Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз). Под. ред. Рейнгарда Рюрупа — Берлин. ARGON, 1991. – С. 230.
14. Там само. — С. 231.
15. ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 485. – Арк. 3.
16. Дашичев В. Н. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. – Т. 2 Агрессия против СССР. Падение «Третьей империи» 1941 – 1945 гг. – М., 1973 – С. 475.
17. Война Германии против Советского Союза. 1941 – 1945 гг. — С. 233.
18. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 234. – Арк. 4.
19. Там само. — Арк. 5.
20. Там само. — Спр. 8. — Арк. 74.
21. Там само. — Арк. 78.
22. Там само. — Спр. 234. — Арк. 7.
23. Там само. — Спр. 8. — Арк. 7 – 8.
24. Там само. — Спр. 234. — Арк. 62.
25. Там само. — Арк. 64.
26. Там само. — Арк. 62.
27. Там само. — Спр. 8. — Арк. 8.
28. Там само. — Спр. 252. — Арк. 45.
29. Там само. — Спр. 234. — Арк. 11.
30. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. — К., 1990. – С. 248.
31. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 234. – Арк. 11.
32. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками – В 3-х т. – Т. 2. – М., 1966. – С. 400.
33. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 234. – Арк. 11.
34. Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР) – М., 1980. – С. 356.
35. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 234. – Арк. 9.
36. ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 53.